

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և դրանց հետևանքները Արևելքում ուժեղ արձագանքներ ունեցան ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հետագա դարերի պատմագիրների երկերում: Հունական և հռոմեական պատմիչների աշխատություններում այդ կապակցությամբ պահպանված տեղեկություններն ու ակնարկները թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմելու մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսի Հայաստանի պատմության մասին¹: Երրորդ դարի աղբյուրների հաղորդած տվյալները ավելի սուղ են: Այդ հանգամանքը վերաբերում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ Փոքր Ասիայի պատմության աղբյուրներին, որոնք անհետացել են², բացառությամբ Պոլիբիոսի պատմության, որի մեջ, սակայն, շարադրանքը սկսվում է միայն մ. թ. ա. 220 թվականից և Հայաստանի անցյալին վերաբերող տեղեկությունները, կարևոր լինելով հանդերձ, սահմանափակ են:

Սակայն անփոխարինելի տվյալներ են մատուցում միմագրական նյութերը: Կոմմագենե երկրի արձանագրությունները իրազեկ են դարձնում Երվանդունի իշխողների հաջորդականության մասին (թեև ոչ լրիվ) և փաստորեն այն առանցքն են, որի շուրջը հնարավոր է խմբավորել մյուս աղբյուրների միջնորդությամբ մեզ հասած սուղ տեղեկությունները: Առանձնապես կարևոր են Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որոնք լուսաբանում են թե՛ մշակութային (լեզու, դրականություն, պաշտամունք) և թե՛ քաղաքական ու սո-

¹ Դրանք են Փլավիոս Արրիանոսի «Ալեքսանդրի արշավանքը» (մ. թ. II դար), Դիոնոր Սիկիրացու «Պատմական գրադարանը» (մ. թ. ա. I դար), Կտրտիոս Ռուփոսի «Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» (մ. թ. I դար), Պլուտարքոսի «Զուգակշիռը» (մ. թ. II դար) և այլն:

² Տե՛ս E. Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich, 1925. Ներածականը:

³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890. Textband, էջ 308—309.

ցիալ-տնտեսական պատմության հարցեր⁴։ Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երվանդ և Արտաշես Թագավորների վերաբերող նյութերը, որոնց մի մասի արժանահավատությունը այժմ ապացուցված է⁵։

Կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե ազատագրվելով պարսկական տիրապետությունից, Հայաստանը արդյո՞ք ենթարկվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու իշխանությանը, թե՞ կարողացավ պահպանել և ամրապնդել ձեռք բերած անկախությունը։ Ալեքսանդրի ռազմերթի հանրահայտ նկարագրություններից երևում է, որ մակեդոնական արշավող բանակը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ նախ՝ Հալիս գետի ափերին, ապա՝ Հյուսիսային Ասորիքում և հյուսիսային Միջագետքում։ Ալեքսանդրը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ նույնիսկ մի ջոկատ է ուղարկել հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի Սպեր գավառը, որը սակայն կատարյալ պարտություն է կրել, իսկ ինքը՝ Մենոնը՝ սպանվել⁶։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու թողած հսկայածավալ ժառանգության բաժանման մանրամասն ցուցակները հասել են մեզ ու պատկերացում են տալիս, թե այս կամ այն երկիրը զորավարներից ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներից ում է բաժին ընկել⁷։ Հատկանշական է, որ դրանց մեջ Հայաստանը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում։ Այսպես, Արրիանոսը, որ առանց որևէ միջնորդի օգտուվել է Մակեդոնացու զորարշավի օրագրերից, ինչպես նաև արշավի անմիջական մասնակիցների Պտղոմեոսի և Արիստոբուլոսի աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի տալիս։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Հայաստանին հնում տիրել են պարսիկները, մակեդոնացիները, սելևկյանները⁸։ Սակայն համապատասխան հատվածի նորագույն մեկնաբանությունները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ թվարկման մեջ ըստ էության նկատի են առնված սոսկ պարսիկները և մակեդոնացիները, ընդ որում վերջինների անվան տակ նկատվում է հասկանալի ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նույն Սելևկյաններին, մի նույնացում, որը հաստատվում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հենց Ստրաբոնի բերած փաստերով⁹։

⁴ Տե՛ս Ա. И. Болтунови, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2; Հ. Մանեղյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946; К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104—156։

⁵ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 124 և հաջ.։ Նույնի՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 11 և հաջ.։ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլուխ III։

⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9.

⁷ Տե՛ս P. Jouguet, L'imperialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient, Paris, 1927, էջ 140—142։

⁸ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15։

⁹ Տե՛ս Ch. Edson, Imperium Macedonicum. The Seleucid Empire and the literary evidence, „Classical Philology“, VIII, № 3, July, 1958, Chicago։

Ճիշտ է, պահպանվել են և այնպիսի վկայություններ, որոնցից կարելի է լինեն եզրակացնել, թե Հայաստանը ենթարկված է եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, մտնելով նրա կայսրության կազմի մեջ: Այդպիսին է տեղեկությունը Լիդիայի նախկին կառավարիչ Միթրենեսին Հայաստանի սատրապ նշանակելու մասին¹⁰: Բայց այդ տեղեկությունը ոչ միայն չի հաստատվում որևէ այլ փաստով, այլ հերքվում է մի շարք իրարից անկախ աղբյուրներից քաղված տվյալների համադրությամբ, որից երևում է, որ մակեդոնական արշավանքի օրերին կամ նույնիսկ դրանից էլ առաջ, Հայաստանում շարունակաբար իշխում էր միևնույն անձնավորությունը՝ սատրապ Օրոնտեսը, որը Աքեմենյան տերության կործանումից հետո հանդես եկավ որպես երկրի անկախ կառավարիչ ու թագավոր¹¹:

Արմավիր քլուրը հաբավ-տրեմաուֆից

Հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներով է առաջնորդվում այնպիսի արժանահավատ պատմիչ, ինչպիսին Պլինիոսն է¹², երբ պնդում է, թե դեպի Արևելք արշավելիս մակեդոնական զորքը անցել է ի թիվս այլ երկրների ճնաձ Հայաստանի, Իբերիայի, Աղվանքի վրայով, հաղթահարելով Տավրոսից բացի, նաև Կովկասի լեռնաշղթան: Սակայն արշավանքի երթուղին, ինչպես արդեն նշվեց, չավ հայտնի է և վերականգնվում է մի շարք վստահելի հեղինակների տվյալների հիման վրա: Այն երբեք չի անցել ոչ Հայաստանի, ոչ էլ անդրկովկասյան երկրների տերիտորիայով: Այստեղ Պլինիոսը Կովկասը պարզապես շփոթում է Պամիրի (Պարոպամիս-Կովկասի) հետ:

¹⁰ Տե՛ս Arrian., III, 16; Curt. Ruf., V. 1:

¹¹ Այս հարցերի մասին տե՛ս C. Toumanoff, The Orontids of Armenia („Studies in Christian Caucasian History“), Washington, 1963 և Գ. Տիրացյանի դրսևոսականը, ռբանբեր նրեանի համալսարանի, 1967, № 2:

¹² Տե՛ս Plin., N. H., IV, 10:

Այսպիսով, եղած վկայությունների համադրումը բերում է այն եզրակացության, որ Հայաստանը, որը Աքեմենյանների անկումից հետո վերականգնել էր իր երբեմնի անկախությունը, չէր ենթարկվել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:

Հայկական թագավորության վերականգնումը կարևոր երևույթ էր հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ճանապարհին: Մ. թ. ա. VI դարի թագավորության վերացումից հետո Հայաստանը երկու հարյուրամյակից ավելի զտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո: Հայկական թագավորության վերականգնումը, անկախ պետության կազմավորումը, արդյունք էին ոչ միայն Աքեմենյանների տիրության անկման, այլև Հայաստանի հասարակության ներքին զարգացման, նրա հասունացման, պետական իշխանության նոր, ավելի բարդ ձևերը ստեղծելու ունակության: Այս երևույթը օրինաչափ էր նաև ընդհանուր, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքի զարգացման առումով, քանի որ այստեղ նույն ժամանակաշրջանում ձևավորվել էին մի շարք ուրիշ անկախ պետություններ:

Արմավիրի միջնաբերդի հատակագիծը

Երվանդունիները, նրանց ծագումը: Աքեմենյանների պետության փլուզումը բացի իր այլևայլ հետևանքներից, հանգեցրեց նաև Հայաստանի անկախացմանը: Այստեղ որպես ինքնուրույն թագավորներ հաստատվեցին նախկին սատրապները Երվանդունի տոհմից: Դրանով հայ պետականության զարգաց-

ման պրոցեսը, որ ընդհատվել էր VI դարի վերջին, այժմ գտավ իր շարունակությունը: Նոր թագավորության իրավական հիմքերի տեսակետից մեծ նշանակություն ունեն իշխող դինաստիայի ազգակցական կապը Աքեմենյանների տոհմի հետ, որ կարևոր պայման էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի թագավորական դինաստիաների իշխանության օրինականությունը շեշտելու համար:

Հայտնի է, որ մայրական գծով Հայաստանի Երվանդունի թագավորները իսկապես սերվում էին Աքեմենյաններից (Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հոռոգունի միջոցով, որը Երվանդունի թագավորների նախնի՝ սատրապ Երվանդի կինն էր)¹³: Ստրաբոնը իր հերթին Երվանդունիներին սերված էր համարում Դարեհ Ա-ի զինակիցներից մեկից՝ Հիդարնեսից¹⁴:

Նաև այն կարծիքն է արտահայտվել, թե Երվանդունիների դինաստիան իր ծագմամբ կապված է եղել մ. թ. ա. VI դարի Հայաստանի թագավորների հետ¹⁵: Այդ տեսակետի օգտին վկայում է երկու դինաստիաներում Երվանդ անվան առկայության փաստը:

Մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին Հայաստանի կառավարիչներ Օրոնտասի և Տիրիբազի մասին Քսենոփոնի հանրահայտ տեղեկություններից հետո չնչին վկայություններ ունենք հաջորդ տասնամյակների իշխողների մասին:

Տրոգոս Պոմպեոսի հաղորդման համաձայն¹⁶, 360-ական թվականներին Հայաստանի սատրապի պաշտոնը վերաստանձնել էր Քսենոփոնի հիշատակած Օրոնտասը¹⁷:

Հայտնի է, որ Աքեմենյան Արտաքսերքսես Գ Օքոս թագավորի օրոք Հայաստանի սատրապ էր Կոդմանոսը, հետագայում՝ Դարեհ Գ-ը, Աքեմենյան վերջին թագավորը (336—330):

Գավգամելայի ճակատամարտին հայկական այրուձին և հետևակը մասնակցում էին Օրոնտեսի և Միթրաուտեսի զլխավորությամբ¹⁸: Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ այդ ժամանակ հայկական սատրապիայի կառավարիչն էր մ. թ. ա. V դարի վերջի և IV դարի սկզբի Հայաստանի սատրապի նույնանուն որդին կամ թոռը:

Կարելի է պնդել, որ Աքեմենյան կայսրության կործանումից անմիջապես հետո՝ 331—330 թվականներին, այդ Օրոնտեսը (Երվանդը) իրեն հայտարարեց Հայաստանի անկախ կառավարիչ¹⁹: Օրոնտեսին հիշատակում են Դիոդոր Սիկիլիացին և Պոլիենոսը²⁰ 317 թվականի դեպքերի, դիադոխների պատերազ-

¹³ Տե՛ս Xen., Anab., III, 14, 13. Plut., Artax., 33; K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 283, 305:

¹⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

¹⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, № 7.

¹⁶ Տե՛ս Trog., Epith. X:

¹⁷ Տե՛ս W. Judeich, Kleinasiatistische Studien, Marburg, 1892, էջ 224:

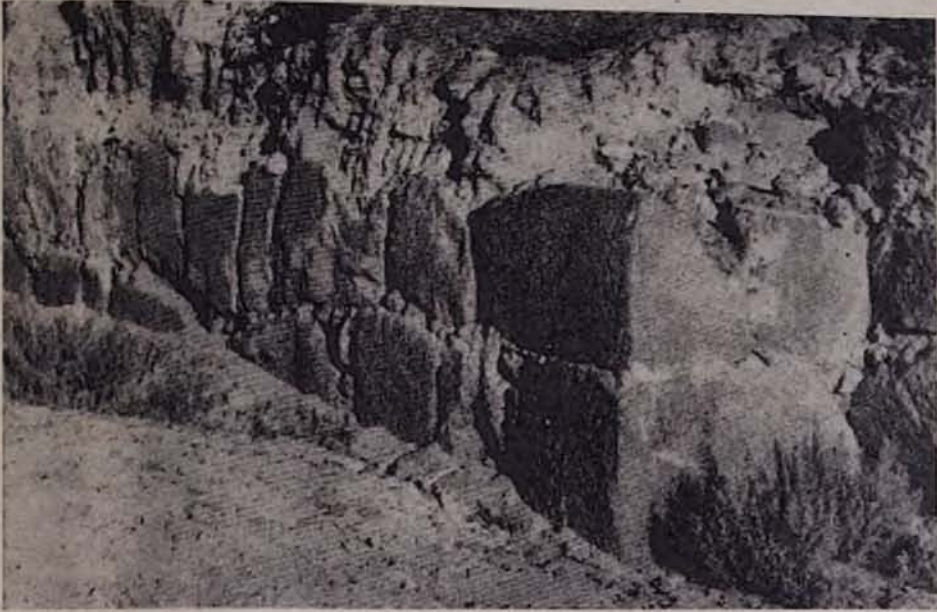
¹⁸ Տե՛ս Arrian., III, 8, 5:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 92—93:

²⁰ Տե՛ս Diod., XIX. 23; Polyae., Strateg., IV. 8:

մի կապակցությամբ: Շատ հնարավոր է, որ նույն Դիոդորի հիշատակած Արմենիայի Արդոատես թագավորը, որի օգնությամբ մ. թ. ա. IV դարի վերջերին Կապադոկիայի նախկին սատրապ Արիարաթեսը բարձրացավ հայրենի գահի վրա, նույն ինքը Օրոնտեսն էր՝ արդեն թագավորի տիտղոսով²¹:

Անտիոքոս Կոմմազենացու նեմրութ-դաղում թողած արձանագրություններից ևս պարզվում է, որ IV դարի վերջերին Հայաստանում իշխում էր Արոանդես (Երվանդ) թագավորը: Սա հիշատակվում է Անտիոքոս Ա-ի նախնիների շարքում՝ Հայաստանի Արոանդես սատրապից հետո²²:

Արմավիրի միրնաբեդի հաղավային պարսպի մի հատված

Մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում իշխողը հիշատակվում է նաև Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: խորենացին գրում է, որ Սանատրուկ թագավորի մահից հետո, Հայաստանում ժազեց խառնաշփոթություն՝ ռաանգի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունույ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ: «Հայոց պատմության» տվյալ գլուխներում պատկերված անձնավորություններն ու իրադարձությունները խորենացին տեղադրում է մ. թ. ա. I դարում, բայց ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, իրականում խոսքը այստեղ մ. թ. ա. III—II դարերի եզրի եղելությունների մասին է²³: Այս

²¹ Տե՛ս Diod., XXXI, 19. Այս վկայության շուրջը ծագած վեճերի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյանի նույն աշխատությունը, էջ 97—99:

²² Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 307.

²³ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930, էջ 96—98. Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ԶԳԱԶԳ, 1958, № 6, էջ 68:

հիշտ մեկնաբանությունը պետք է ավելացնել նաև հետևյալը. փաստերը ցույց են տալիս, որ խորենացու հիշատակած Երվանդը յարմնավորում է ինչպես վերջին Դարեհի (այսինքն՝ Դարեհ Գ Կոզոմանոսի) թագավորության 8-րդ տարում գահակալած Երվանգին, որը նախապես որպես Հայաստանի սատրապ մասնակցել էր Գավգամելայի ճակատամարտին, այնպես էլ մ. թ. ա. III դարի վերջին թագավորած և Արտաշես Ա-ի կողմից տապալված Երվանգին: Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ Երվանդը, ըստ խորենացու, մոր կողմից թագավորական՝ Արշակունի, ծագում ունեի: Այս տեղեկությունը ներդաշնակում է այն փաստի հետ, որ ինչպես ասվեց, Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը ամուսնացած էր աքեմենյան թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հոդոգունեի հետ, հետևաբար նրա որդին մոր կողմից թագավորական ծագում ունեի: Մովսես խորենացու նշած Արշակունի ծագումը պիտի հասկանալ իբրև ծագում պարսկական գահակալի տոհմից:

Փոքր Հայքի կազմավորումը: Աքեմենյան տերության անկումից հետո Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում կազմակերպվում է հայկական քաղաքական նաև երկրորդ միավորը՝ Փոքր Հայքը: Գավգամելայի ճակատամարտի նկարագրության մեջ խոսելով հայերի մասնակցության մասին, Կուրտիոս Ռուփոսը Մեծ Հայքի կողքին հիշատակում է նաև Փոքր Հայքը²⁴: Նույն ճակատամարտին վերաբերող Արրիանոսի արդեն մեջ բերված տվյալներից երևաց, որ Օրոնտեսից բացի, հայերին առաջնորդում էր նաև Միթրաուստեսը (Միհրավահիշտ): Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, հենց Փոքր Հայքի կառավարիչն էր:

Ի տարբերություն Երվանդունիների հայկական պետության, Փոքր Հայքը շուտով ենթարկվեց մակեդոնացիներին: Ալեքսանդրի մահից հետո Բաբելոնի 323 թվականի ժողովում, որտեղ կատարվեց կայսրության առաջին բաժանումը, որոշվեց նվաճել և էվմենես Կարդիացուն հանձնել Հայաստանի հարևան Կապադովկիան: Այս երկրի մի մասը նվաճել էր դեռևս Ալեքսանդրը, սակայն նրա հռանալուց հետո Կապադովկիայի ինքնուրույն իշխան էր հռչակվել նախկին սատրապ Արիարաթեսը: Բաբելոնի ժողովի վերոհիշյալ որոշումը իրագործեց կայսրության խնամակալ Պերդիկասը, որը նվաճեց երկիրը և հանձնեց էվմենեսին²⁵, Այստեղից մակեդոնացիները փորձեցին տիրանալ Փոքր Հայքին, որը Կապադովկիայի անմիջական հարևանն էր: 322 թվականին Նեոպտոլեմոսը ուղղվում է Փոքր Հայք, բայց ժողովուրդը դիմադրում է նրան²⁶: Միայն իրեն՝ էվմենեսին է հաջողվում հնազանդեցնել երկիրը: Պլուտարքոսը պատմում է, որ դիագոխների պատերազմների ժամանակամիջոցում էվմենեսը Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր: էվմենեսի հռանալուց և նրա սպանությունից հետո Փոքր Հայքը հավանաբար անցնում է մյուս դիագոխներին:

Փոքր Հայքի հաջորդ ժամանակաշրջանի պատմությունը սկզբնաղբյուրներում համարյա լուսաբանված չէ: Ստրաբոնի վկայությամբ Փոքր Հայքը

²⁴ Տե՛ս Curt. Ruf., IV, 12:

²⁵ Տե՛ս Plut., Eumenes, III, 3:

²⁶ Նույն տեղում, III, 4:

կառավարում էին սեփական իշխանները: Որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում Տերիկի և Սեբաստիայի միջև ընկած Աղջակալա կոչվող վայրի երկրիչվյան (հունարեն և արամեերեն) արձանագրության կցկտուր տվյալները, որոնցից երևում է, որ երկիրը կառավարվում էր սատրապի ձեռքով: Արձանագրությունը, որը հավանաբար վերաբերում է մ. թ. ա. III դարին, հաղորդում է նաև Արանդա քաղաքի հիմնադրման մասին²⁷:

Արամվրի միջնաբերդի պարսպի վեմերը «ծիծեռնակապուշ» ձևի փռավածֆենեով կապերի համառ

Երվանդունիների հայկական պետության տերիտորիան: Արդեն նախորդ դարերում Հայկական թագավանդակի զգալի տարածություններ ներգրավված էին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ: Հայկական ցեղերը տարածվել էին ու հաստատվել բազմաթիվ երկրամասերում, թափանցել դեպի աշխարհագրական և տնտեսական մի միավոր կազմող Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները: Երվանդունիների պետության առաջացումը ժողովրդականացման ավարտված պրոցեսի քաղաքական ձևավորման մի նոր փուլ հանդիսացավ:

Որպես տնտեսական հիմք պետությունը ժառանգել էր Հայկական սատրապության երկրագործության, անասնապահության և արհեստագործության զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում են Քսենոփոնը և առկա հնագիտական նյութերը: Հայկական պետության տերիտորիալ հիմքը Հայկական սատրապությունն էր, որի սահմանների մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել:

²⁷ Th. Reinach, "Revue des études grecques", XVII, 1905, էջ 135. C. F. Lehmann-Haupt, "Satrap" հոդվածը Pauly-Wissowa-Kroll "Realencyklopädie der Altertumswissenschaft", Neue Bearbeitung, 1924, էջ 90—91.

Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանը հավանաբար անցնում էր Արաքսի միջին հոսանքի շրջանից Ուրմիա և Վանա լճերի միջով մինչև Ջերմ գետի (Բոհտան-սու) ակունքների շրջանը։ Ջերմ գետով հարավային սահմանը ձգվում էր դեպի արևմուտք և շարունակվում Արևմտյան Տիգրիսով կամ Մասիոս (Տուր-աբդին) լեռնաշղթայով մինչև Եփրատ։ Հայաստանի արևմտյան սահմանի մի մասը պետք է անցած լինի Ամանոսի լեռներով և Կոմմագենե հրկրի արևմտյան եզրով։ Եփրատ գետից սահմանը անցնում էր Եկեղիքի հարավային մասով։ Արևմտյան Եփրատից դեպի արևմուտք և հյուսիս գտնվում էր Փոքր Հայքը՝ մինչև Կապադովկիա և Պոնտական լեռները։ Եփրատի վերին հոսանքից հյուսիսային սահմանը ընթանում էր դեպի արևելք, հավանաբար՝ Ճորոխով, իր մեջ ամփոփելով արդեն փասիանների և հեսպերիտների, ինչպես նաև տաոխների երկրները։ Հայկական պետության հյուսիս-արևելյան սահմանը ամենայն հավանականությամբ Կուր գետն էր։ Արևելյան Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմության տվյալներից երևում է, որ Կուր գետից արևելք ձգվող տարածությունները, որտեղ բնակվում էին աղվանական և կասպիական բազմաթիվ քոչվոր ցեղեր, գտնվում էին մարական սատրապության և ապա Ատրպատականի պետության հսկողության տակ։

Այսպիսով, մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում առաջացած Երվանդյան պետության կազմի մեջ մտնում էին Կոմմագենեն, Ծոփքը, Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհը, Վասպուրականի զգալի տարածությունները և Տուրուբերանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը։

Հայկական պետականության ոլորտի մեջ Արարատյան դաշտի ներգրավման և այդ դաշտի տնտեսական մեծ նշանակության հետևանքով պետության մայրաքաղաքը, ինչպես երևում է Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներից, հաստատված էր Արմավիրում։ Նախաուրարտական և հատկապես ուրարտական շրջանում ստեղծված ջրանցքների խիտ ցանցը նորից կենդանություն է առնում, զարկ տալով Արարատյան դաշտի հեռամասերի երկրագործությանը։ Նախալեռնային և լեռնային արոտների առկայությունը ապահովում էր անասնապահության զարգացումը, իսկ Արմավիրի աշխարհագրական դիրքը՝ առևտրական լայն կապերի մեծ հնարավորություն էր ընձեռում։

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՃԱԿԸ ԱՆԵՔՍԱՆԴԻ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՒ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Աղբյուրներում պահպանված մի քանի վկայություններից ելնելով, կարելի է բնորոշել Երվանդունիների հայկական պետության դիրքը Առաջավոր Ասիայում, Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների օրոք։

Ինչպես մատնանշվեց նախորդ գլխում, Ալեքսանդրը իշխանության սոցիալական բազան ամրապնդելու նպատակով իր տերության վարչական ղինվորական ապարատի մեջ որոշ տեղ էր հատկացնում նաև պարսկական ազնվականությանը։